

országgyűlésen, míg azt saját magukra vonatkoztathatták. A magyar nemes csak 1792—93 körül veszi észre, hogy a francia forradalom úlja nem egyeztethető össze Werbőczy követelményeivel: akkor el is fordulnak tőle, s a jakobinus perben már csak néhány író és lelkes fiatalember képviseli a nemességet. 1790-ben azonban a francia és belga példa nem a szociális vívmányokat jelentette a magyar rendek előtt: sokkal inkább a rendi előretörés sikerét látták benne. Nem áll tehát szemben egymással a költemény és az epigramma. A két vers egybetartozását érezhette az egykorú másoló is, akinek esetleg nem tetszett a költemény kissé pesszimista indítása.

Végül szólanunk kell a szerző személyéről. Egyáltalában nem tartjuk valószínűnek, hogy akár a költeménynek, akár az epigrammának Óz Pál volna a szerzője.²³ Először is Óz nem volt nemes, s a felségsértési per irataiból, meg ránkmaradt nagyszámú jegyzetéből azt látjuk, hogy a költeményből kiolvasható elvekkal nem is értett teljesen egyet. Így a rendi „Szabadságot“, ennek bástyáját, az alkotmányt, egyáltalán nem tartotta különösebben nagyra. Beszédes bizonyítéka ennek 1793. augusztus 24-én Kazinczyhoz írt levele. Kazinczy s még néhányan ajánlották őt a sárospataki ref. jogakadémia jogtörténeti tanszékére. Óz levélben köszönte meg Kazinczynak pártfogását. Ebben többek közt ezt írta:

„Nékem a' filosofiát tanítani sokkal nagyobb kedvem volna, mint a' hazatörvényt. Oka ennek az, hogy amaz tökéletesen szabadságot enged a gondolkodónak, sőt megkívánja, hogy félre tévén minden auktoritást, csak a' józan észzt kövessük egyedül; emez pedig minden leg-kisebben is positívumhoz köti az elmét, s körül tántzollja formalításokkal, melyeken sokszor nem tanátsos által hágni. Esmérem az Urnak nemes gondolkozása módját; szereti az emberiséget, erős oltalmazója annak szent és el-idegeníthetetlen jussainak, óhajtja hogy nem csak a' nemes volna polgár országunkban, hanem a nemtelen is. Gondolhatja tehát könnyen, mely gyönyörűségére lehet egy érzékeny szívnek olly törvényekre tanítani másokat, melyek a népnök leg-hasznosabb részét csak nem minden polgári jussokból ki-rekesztik...“²⁴

A nemesség sorsánál Ózt sokkal jobban foglalkoztatta a jobbágyság helyzete. 1790-es levelezéséből meg éppen a nemesi életforma és életideál tudatos megvetése tárul elénk.²⁵ Elképzelhető, hogy ennek hangot ne adjon, ha ő a költemény szerzője? Ehhez még hozzátelhetjük, hogy ez a vers kiforrott költőt mutat. Óz iratai közt pedig nemhogy verset, de irodalmi jellegű próbálkozást sem találunk.

Benda Kálmán.

ADALÉKOK VÖRÖSMARTY „ÖSSZES“ KÖLTEMÉNYEIEHEZ

Vörösmarty verseinek száma a költő halála után közzétett első „teljes“ gyűjtemény, vagyis a Gyulai Pál-féle 1863—65-i kiadás óta a legújabb kiadásokig jelentősen megnövekedett.

Gyulai Pál egyáltalán nem tartozott a gondos sajtó alá rendezők közé; ezt akár saját műveinek publikálásában is lépten-nyomon tapasztalhatjuk. Így számos könnyen föllelhető Vörösmarty-verset mellőzött mind az említett, mind pedig a következő, 1884—85. évi, kritikai igényű kiadásban. S ez annál nagyobb baj, mert tudományos tekintélye következtében a későbbi Vörösmarty-edíciók — „összesek“ és szemelvényesek — sokáig szolgailag követték az ő mintaképpül vett gyűjteményeit.

²³ Valószínűleg a kir. tábla ügyészének fentebb idézett kijelentése tévesztette meg Eckhardt Sándort, amikor *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Bp. é. n. 155. lap) c. könyvében leköszölve ezt az epigrammát, szerzőjéül Ózt nevezi meg. — Koroda Sándor, aki Eckhardt nyomán újra leköszli antológiájában az epigrammát, ezt írja: Óz Pál epigrammája 1793-ban. (*A magyar felvilágosodás breviáriuma*, Bp. é. n. 122. l.) Ez már csak azért sem volna lehetséges, mert 1793-ban a belgákra nem volt miért hivatkozni. Ugyancsak Eckhardt nyomán Óznek tulajdonítja az epigrammát Kató István is. *A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről*, *Századok*, 84. (1950), 222. l.

²⁴ Óz periratai, *i. h.* 6. sz. mellékl.

²⁵ V. ö. Czadray Istvánnal való levelezését 1790-ből: Orsz. Széchenyi Kvtár, Ms. Quart. lat. 2312. sz. 65. fol.

Gyulai Pál és követőinek felületes eljárását semmi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a legutóbbi évtizedekben a kutatók még több mint százötven ismeretlen Vörösmarty-verset és számos töredéket találtak. Vörösmarty „összes” költeményeinek ma közkézen forgó újabb kiadásai természetesen már e pótlásokat is magukban foglalják.

Alig remélhető, hogy az idők folyamán még számottevő Vörösmarty-vers bukkanjon fel. Ilyen körülmények között az előkerülő legkisebb töredékeket is meg kell becsülnünk, hiszen a százötvenéves költő oeuvre-jét egészítik ki és közelebb viszik az „összes verseket” a teljességhez.

Az alábbiakban két ismeretlen Vörösmarty-versre hívom föl a figyelmet, továbbá két olyan versről szólok, melyeket Vörösmartynak tulajdonítottak, bár nem az ő szerzeményei.

A két Vörösmarty-verset csak bizonyos tartózkodással, kelletlenül nevezem „ismeretlennek”, hiszen már régen megjelentek nyomtatásban is, csak éppen hogy nem iktatták még be a Vörösmarty-versek gyűjteményébe.

I. A farkas és a bárány. Időrendben az első „ismeretlen” Vörösmarty-vers egy Phaedrus-fordítás 1834-ből. A Bajzától szerkesztett „Kritikai Lapok” 5. füzetében, 1834-ben (55—64. l.) Vörösmarty névtelenül ismertet egy névtelen fordítótól megjelent Phaedrus-gyűjteményt (*Fedrusnak, Augustus szabadosának esópusi meséi. Veszprémben, 1833. 8r. 79 l.*). Az irodalomtörténet azóta megállapította, hogy a veszprémi Phaedrus-fordító, akit Vörösmarty csak „vén tátos”-nak nevez a kritikájában, egy Tamassa Pál nevű hivatalnok volt, Veszprém megye viceexactora, magyarán alszámvevője. Ennek a névtelen tollforgatónak idéten, zagyva fordításain felbosszankodva, bírálat közben Vörösmarty maga is rögtönzött egy Phaedrus-fordítást. A három szöveget, a Tamassáét, a sajátját, meg a Phaedrusét párhuzamosan közölte, mintegy szemléltetni óhajtván a veszprémi „tátos” erőlködésével szemben a természetes tolmácsolás könnyedségét. A legszembeötlőbb darabot — a farkasról és a bárányról szóló mesét — fordította le, „melyet — mint mondja — már iskoláinkból ismerünk”. Vörösmarty bírálata azóta újból megjelent Összes Munkái-nak Gyulai által szerkesztett kritikai kiadása VI. kötetében (1885., 286—291. l.), következő címmel: *A veszprémi Phaedrusról.*

Mindenképpen indokolt, hogy ezentúl a Vörösmarty-prózák kötetéből a könnyebben hozzáférhető és gyakrabban olvasott Vörösmarty-verskötetekbe külön is belekerüljön, s ezzel Vörösmarty műfordításainak számát egy jellemző darabbal gyarapítsa.

II. Vachott Sándornak. Vörösmartynak ez a számon nem tartott kis verse is megtalálható nyomtatásban. Éspedig a Czapáry László szerkesztésében Székesfehérvárott, 1900-ban, vagyis a költő születése centenáriumán megjelent „Vörösmarty Emlékkönyve” c. munka 342. lapján. E kiadvány a Vörösmarty levelezését tartalmazó ciklusban, a 269. sorszám alatt Vörösmartynak Vachott Sándorhoz intézett következő levelét közli:

T. Vachott Sándor urnak!

Hogy búdat gátolja Bugát, jó dinnyemagot küld. Hogy van Sáp? Tavain, sápag-e kácsa, de vad?

Ebből látod, hogy még nem felejtettem el verset írni. Röviden szólván fiamat ma keresztelték, neve: Mike, Miklós, Sándor. Csókollak mindnyájatokat.

Pest, ápr. 25. 1844.

Vörösmarty

Az Emlékkönyvet szerkesztő Czapáry László két jegyzetet is fűz e levélhez. Az elsőben Vachott Sándorról ad rövid tájékoztatást s a kézirat lelő-

helyét jelzi (a levél kézírata a Nemzeti Múzeum Levelestárában van), a második jegyzetben pedig az újszülöttre vonatkozó közlés félrevezető tréfás szándékára figyelmeztet (Vörösmartynak ugyanis 1844-ben Béla, Mihály, Ferenc névre keresztelt fia született). De Czapáry László egy szóval sem utal arra, hogy íme itt egy az „összes versek“ gyűjteményébe kíváncskozó disztichont tesz először közzé!

A levélbe beleskandált disztichon afféle „műhelyforgács“, amelyen különösen Arany János dolgozószobájából került ki nagy számmal. Vörösmartynak a disztichon után odavetett megjegyzése is mutatja, hogy az újdonsült apa derűs hangulatában született rögtönzésről van szó, amelyet tréfásan bár, de maga is „vers“-nek vallott. Hogy ő maga nem vette föl versei közé, az környen érthető: hiszen ilyen s hasonló szellemi szikra bizonyára több is kipattant tolla alól...

A disztichon enyelgő hangulatát remekül fokozza a benne megbúvó hármas szójáték. A hexameterben Bugát Pál nevéből készíti a költő „intarziás játékot“ (aminőt újabban Karinthy, Babits és Kosztolányi is oly szívesen gyártott); míg a pentameter Vachotték lakóhelyének nevével s a vadkacsa tréfás körülírásával játszik.

Az új Vörösmarty-vers jobb megértése céljából röviden megvilágítjuk személyi és tárgyi utalásait. Vörösmartyt Vachott Sándorhoz és családjához a negyvenes évek elejétől szoros baráti, majd rokoni szálak fűzték. Ő maga igen sokra becsülte ezt a tanítványi köréhez tartozó, haladó szellemű költőt, akinek nevét országos hírűvé tette „A külföld rabja“ című, Lovassy Lászlóról szóló költeménye. A barátságot nemskákára rokoni köteleknek esatolták még szorosabbra köztük. Vachott Sándor ugyanis Vörösmartyné nővérének, Csapó Jánosné sz. Csajághy Erzsébetnek leányát: Csapó Máriát vette feleségül. (A középső Csajághy-lánynak, Júliának Bajza József volt a férje.) Csapó Mária nemcsak rokonság, hanem gyermekkori barátság révén is igen közel állott a nála csak három évvel idősebb nagynénjéhez, „Lóri“-hoz. Sőt mi több — memoárja szerint — a leánykerő „Vörösmarty érdekeinek (nála) nelegebb szószólója senki nem lehetett, midőn Lóri habozást mutatott s Vörösmarty szegénysége ellen tőn kifogásokat...“ E jótékony közvetítő szerepét Vörösmarty még 1842-ben egy szép emlékverssel viszonozta. Címe: „Cs. M. kis-asszonyinak“. A közölt kis vers írásakor Vachott Sándor a pestmegeyi Tápionsápon, Pécel közelében gazdálkodott (1848-ig). Otthonukban Vachotték gyakran hetekig is vendégül látták legkedvesebb rokonaikat: Vörösmartyékat és Erdélyi Jánost (kinek felesége Vachott Kornélia volt), valamint barátaikat: főleg Petőfit (hiszen a „Cipruslombok“ Etelkája Csapó Máriának testvérhúga!), Garay Jánosékat és Czakó Zsigmondot. Vachottné éppen Petőfi egyik látogatásával kapcsolatosan említi a Vörösmarty szóbanlévő disztichonjában is szereplő tavat és vadkacsákat. De Garay János is megverselte Vachotték sápi tavát: „Csöndes völgyi magány, viruló kert tóvize mellett...“ Bugát Pál és Vachott Sándor kapcsolata viszont a közös szülőföldben gyökerezik: mindketten Gyöngyös szülöttei. — Vörösmarty, Bugát és Vachott szenvedélyes dinnyetermelők voltak. Vachott híres dinnyeültetését felesége is kiemelt emlékirataiban, Petőfi már említett látogatása kapcsán (II. köt. 16. lap).

III. Névnapra, vagy 1850 augusztus 18-i születésnapra? Az Irodalmi Ujság 1950. nov. 30-i száma (I. évf. 3. sz.) egy verset közöl mint Vörösmarty ismeretlen költeményét. A vers címe: *1850. augusztus 18.* A verset közlétező Képes Géza elmondja, hogy az ismeretlen Vörösmarty-költemény kéziratára a szatmármegyei Gebe községben, az Áron-családnál akadt rá. Megemlíti, hogy az Áron-család rokona annak a Csarády-családnak, melynél a költő bujdosása közben egy ideig menedéket talált. A családi hagyomány szerint ott írta volna e Ferenc Józsefet átkozó verset 1850. augusztus 18-án, a császár- király

születésnapján, illetőleg „névestéjén“ (— de viszont akkor a cím nem talál, mert Ferenc napja október 10-re esik!).

E költemény szakkörökben nem egészen ismeretlen. Már közel száz éve hányódik gazdátlanul s keresi szerzőjét — mindmáig hasztalan! Első ízben francia nyelven mint Petőfi versét publikálták. Charles-Louis Chassin, francia historikus, szabadságharcunk történetének francia ismertetője és az első részletes Petőfi-életrajz szerzője tette közzé a tíz szakaszból álló költemény nyolc strófáját Petőfi-biográfiájában (*Le poète de la Révolution hongroise: Alexandre Petoefi, Bruxelles-Paris, 1860*). A francia historikus a verset Teleki Sándortól, illetőleg ennek feleségétől kapta; úgy tudta, hogy ez volt Petőfi utolsó költeménye.

A francia fordításban *Toast* címmel megjelent magyar versre nálunk Bach Vera hívta föl először a figyelmet (*Ismeretlen Petőfi-vers nyomában?* EPhK. 1939. 195—7. l.). A ritmikus prózában fordított versről — a magyar eredetét nem ismervén — nem sikerült eldöntenie, hogy vajjon tényleg elfogadható-e Petőfi verseként? Annyit azonban megjegyzett — igen helyesen —, hogy tartalma inkább a Bach-korszakra vall.

E kis közlemény nyomán Gulyás József sárospataki tanár csakhamar közzétette a vers magyar eredetijét (illetőleg egyik változatát) az EPhK. ugyanazon évfolyamában (1939. évf. 373—4. l.: *Ismeretlen Petőfi-vers?*).

Gulyás József szerint a versből három egymástól csak kevéssé különböző másolat is található a sárospataki könyvtár kéziratárában. Az egyik példány címe: „Névnapra“; ennek szerzőjeként itt is „Petőfy“ szerepel. Egy másik, 1865-ből származó kéziratban (Gebéről) ezt olvassuk a címben: „1853. aug. 18“ és szerzőként Vörösmarty Mihály van feltüntetve. A harmadik példányon már Tompa Mihály nevével van márkázva a vers; ennek címe: „18-i üdvözet“. A verset Gulyás József semmiképpen sem tartja Vörösmarty szerzeményének. Ezt az álláspontját *Vörösmarty versei?* c. cikkében is megismétli (Irod.tört. Közl. 1940. 393. l.) A tartalom és a verselés valóban nem is indokolja azt, hogy Vörösmarty szerzőségére gondoljunk.

Fokozott óvatosságra készítet, hogy a verset mintegy száz év óta hol Petőfi, hol Vörösmarty, hol pedig Tompa Mihály műveként találják; továbbá az, hogy egyszer augusztus 18-i születésnap, máskor pedig október 10-i névnap felköszöntő gyanánt szerepel. Ha augusztus 18-i szerzemény: akkor már csak azért sem lehet Vörösmarty alkotása, mert Vörösmarty — Bajzával együtt — Gebén, Csanády János földbirtokos házánál csupán 1849 őszén tartózkodott, összesen három hétig; 1850 eleje óta már Pesten és Baracskán lakott, majd 1853 tavaszán Nyékre költözött. (Ld. Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzának utolsó fejezetét.) Egyetlen augusztusi napot sem töltött tehát Gebén.

A gebei háziasszony, Csanády Jánosné emlékkönyvébe Vörösmarty emlékverset is írt: „Setét eszmék borítják eszemet...“ — Tolnai Vilmos szerint (Irod.tört. Közl. 1925. 90—91. l.) ugyancsak Gebén, Csanády János házában, az emlékversssel egy napon, 1849. okt. 10-én írta Vörösmarty Görgeyt átkozó versét. Ezt a dátumot — Tolnai Vilmos szerint — maga a házigazda jegyezte rá a Görgey-vers fogalmazványára. Márpedig ha ez így van, akkor nemcsak a születésnap, hanem a névnap pohárköszöntő kombinációja is megdőlt, mert alig hihető, hogy Vörösmarty abban a kétségbeesett lelkiállapotban egyetlen napon három verset is megírt volna! De különben is a döcögős vers nem illik Vörösmarty alkotásai közé.

Tekintettel arra, hogy a költeményt a kézirat másolatok legnagyobb része Gebéről, illetőleg Szatmár megyéből keltezi, s első közlője, a francia Chassin szintén szatmármegyei emigránsoktól, Teleki Sándoréktól kapta: föltehető, hogy a vers szerzőjét esetleg vagy Teleki Sándorban, vagy pedig a másolatokat oly kegyelettel őrző Csanády-család valamelyik verselgető tagjában kell keresni. Ezzel a feladattal az irodalomtörténeti kutatásnak még érdemes foglalkoznia.

IV. Batthyány (ballada). Az ötvenes években különösen elszaporodtak az ál-Petőfi- és ál-Vörösmarty-versek. Pl. Sárosi Gyula „Farsangi dal“-át jóideig szintén „a bujdosó Petőfi“ műveként terjesztették.

Magam is találtam egy kéziratban fennmaradt verset, melyet szerzője vagy másolója ugyancsak Vörösmarty névével álcázott.

A sümegi Állami Kisfaludy Emlékgyűjtemény 18.470—D. jelzetű füzete Sárosi Gyula „Arany Trombitájának“ kéziratolása után több kisebb költeményt is tartalmaz: Garay János (Zrinyi Ilona), Tompa Mihály (Pusztán, Fiam születésekor, A gólyához), Arany János (Koldus-ének, A honvéd özvegye), Petőfi (Az örült), Thaly Kálmán (Árpád apánk), Sárosi Gyula (Bordal) s még néhány más vers között egy „Batthiany“ című balladát is olvashatunk a füzet 105—107. lapján, Vörösmarty névével.

A kéziratolási füzetet többen is forgatták Sárosi méltatói közül. Abafi Lajosnak ez a füzet szolgált alapul csonka és meghamisított Arany Trombita-kiadásához; ennek szövegében jelölte ki a kihagyott és megváltoztatott részleteket. Annál különösebb, hogy az Arany Trombita szövege után található versekről s főleg a Vörösmarty névével fémmjelzett ismeretlen balladáról Abafi egy szót sem szól. Mindenesetre fokozza a felületes olvasó megtévesztését, hogy a többi vers szerzőinek neve vagy monogramja pontosan fedti a valóságot. Ezért ebben az esetben akár szándékos megtévesztést is feltételezhetünk. De lehet, hogy csak egy akkor szélteben terjesztett kósza kézirat egyszerű másolatával van dolgunk. Ha sikerülne kinyomozni a kéziratolási füzet másolóját (annyi bizonyos, hogy se nem Sárosi Gyula, se nem Abafi Lajos kezeirésze!), vagy ha sikerülne a „ballada“ szövegét más kéziratolási füzetekben is megtalálni: mindenesetre többet lehetne mondani a vers eredetéről s szerzőjéről nézve.

Közöljük a gyarló költemény első versszakait, újabb adalékkal a patinás nevek mögé rejtett versek sorában. (Mai helyesírással s megfelelő központozással adjuk, szövegén egyébként mitsem változtatva.)

BATTHYÁNY

— *Ballada* —

Dohos börtönnek néma éjjelében
Sápadt arcával áll egy bús magyar.
Homlokán gond ül, mély bánat szívében,
Megölt hazában élni nem akar.

Halott hazában, melynek napfénye volt,
Melynek vasláncait összeszaggatá;
Mely rabigában sirt, melyet fölemelt,
Melyre a szabadság ékét fölaggatá;

Halott hazában, hol nép-ínség lakik,
Hol minden kebelben vad fájdalom,
Hol a délibáb ezüst hullámi közt
Sátort ütött a zsarnok uralom;

Hol bús Tiszának bájos partjai n
S amerre az ősz Duna áradoz,
A szabad hősök szentelt hantjain
Keselyűk vad csordája ragadoz;

Hol az egyháznak márvány zsámolyán
Nem hallatsz imát, csak átkokat,
Hol a sötétség dohos homályában
A nép titokban készít kardokat;

Hol a jövendő bármily várva-várt,
Aligha eljő egykor valaha,
Hol kínai áttörhetlen fal gyanánt
Áll büszkén a zsarnokok hada;

Honnan az ég is talán elpártola,
Hol minden virányt fátyol takar,
Hol hóhérokká honfiak levének —
Ily hazában élni nem akar . . .
(Következik még 14 versszak!)

Mint látható: a vers sem formai, sem tartalmi szempontból nem jöhet számba Vörösmarty költeményeként.

A sorok jámbusokban igyekeznek lépegetni, de a sorhossz, sorkapcsolás és strófaalkat egyaránt rendszertelen; a kezdő verselők ügyetlenségére vall. Nem szándékos, szeszélyes vagy pszichológiai alapú ritmikai szabadoság ez, hanem gyámoltalan kiesések sorozata egy megütött alapritmusból, melyet valamelyest az első strófa éreztet. Rímképlete is csak ott, meg még két strófában *abab*, különben félrím, egy-egy páros rím, vagy akaratlan hármas, vagy rímtelen. Ez is primitív jelenség. Az egyes sorok jámbusi lejtése legtöbbször hamis. Kivált a legérzékenyebb helyen, a sorvégen, sokszor ellenkező lejtésű. Helyenként olyan lapos, mintha szerzője prózai szöveget próbálna átverselni.

Tartalmilag is primitív. Batthyány vértanú-halálát mondja el, de nem — mint alcíme jelzi — balladás, hanem kezdetleges krónikás modorban. Az az érzésünk, hogy a vers valami ponyvafüzet, vagy kalendáriumi cikk előadása nyomán készült; mintha helyenként szószerint át is venné az efféle közlemények száraz prózai kifejezéseit...

Nagy öröm Vörösmarty-verseket olvasni! De meg is kell tisztítani a költő örökségét a hozzátapadt lonctól.

Bisztray Gyula

ADY ENDRE LEVELE KISS JÓZSEFHEZ

Az alább következő, nagyon jellegzetes Ady-levéltől számítható Ady kapcsolata Kiss Józsefhez és a Héthez. A közvetítő — amint látható — Molnár Ferenc volt. Ady érthetően nagyon sérelmesnek érezte, hogy a szerkesztő nem invitálta munkatársul. A levél után (1907. nov. 3.) nem sokkal meg is jelent itt első verse: Csolnak a Holt-tengeren (A Hét XVIII. 1907. nov. 17. 761. l.)

Ady — a levélből is kiderül — becsülte Kiss Józsefet. Egyedül *Az öreg szakálás* című verse¹ alapján hiba volna Ady ítéletét megfogalmazni Kiss Józsefről, hiszen előtte² és utána³ melegen méltatta, az utóbbi helyen a következő szavakkal: „egy kietlen, sötét irodalmi korszaknak majdnem egyetlen, hűséges lámpahordozója volt, hírnöklélek, vers-faragó, de a legművészebbek közül való, aki már költő, sőt nagy költő. Büszke és még mindig forradalmi zászlót hajtunk meg előtte, atyamesterünk előtt . . .”⁴ „Az öreg szakálás” tehát nem távolította őket el egymástól „örökre”.⁵

¹ Nyugat. 1910. ápr. 16. L. hozzá Földessy Gyula: Ady Minden Titkai. Bp., 1949. 121—122. l.

² Budapesti Napló. 1907. jún. 1. (Lenyomtatva: Kiss József és kerek asztala. Bp., 1934. 204—205. l.; Ady Endre: Vallomások és tanulmányok. Bp., 1944. 167—168. l.)

³ Nyugat. 1913. dec. 1. (Ady: Vallomások és tanulmányok. 205—206. l.)

⁴ V. ö. a levél hasonló kitételét: „akire mesteremként néztem”.

⁵ *Rubinyi Mózes*: Kiss József élete és munkássága. Bp., 1926. 151. .